

Isauria'nın Geç Antik Mimarisine Yeni Bir Katkı: "Zenonopolis Kilisesi"

Turgut Saner

Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü,
Mimarlık Tarihi Programı, TR- 34437 / İstanbul. saner@itu.edu.tr

A RECENT CONTRIBUTION TO THE LATE ANTIQUE ARCHITECTURE OF ISAURIA: ZENONOPOLIS CHURCH

Abstract

During the course of the 2008-2009 surveys in Zenonopolis, the birth place of emperor Zeno; re-used ancient architectural pieces, the necropolis area, a mountain fortress and the ruins of a church have been documented. The church, which is the main topic of this text, displays a basilical plan with three naves. In spite of its poor state of preservation, many data related to its architecture have been gathered. Construction technique and especially stone pieces of architectural decoration refer to similarities with the architecture of the Alahan Monastery complex. An inscription, which was found in early 20th century in Zenonopolis was dated to the year 488; based on the content of the inscription, the researchers suggested that a church dedicated to St Socrates should have stood at this spot. The particular location and architecture of the church encourage one to think on the probable share of emperor Zeno (and his brother) who supported building activities in the region.

Keywords: Isauria, Zeno, Zenonopolis, Church Architecture.

Öz

İmparator Zeno'nun doğum yeri olan Zenonopolis'te (Isauria) 2008-2009 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, köy evlerinde antik devşirme parçalar, nekropol alanı, bir dağ tahkimatı ve bir kilise kalıntısı tespit edilmiştir. Yazının odaklandığı kilise üç nefli bir bazilikadır. Kalıntılarınin zayıflığına rağmen mimari biçimlenmesine ilişkin birçok bilgi edinilebilmektedir. İnşaat tekniği ve özellikle mimari dekorasyonuna ait parçalar Alahan mimariyle benzerliklere işaret etmektedir. Zenonopolis'te 20. yüzyıl başlarında bulunmuş bir yazıt, araştırmacılar tarafından 488 yılına tarihlenmiştir; yazıtın içeriğine dayanılarak burada Aziz Sokrates'e adanmış bir kilisenin bulunması gerektiği sonucuna varılmıştır. Kilisenin özel konumu ve mimarisi, bölgede inşaat etkinliklerini desteklemiş olan imparator Zeno'nun (ve erkek kardeşinin) bu düzenlemedeki olası payını akla getirmektedir.

Anahtar Sözcükler: Isauria, Zeno, Zenonopolis, Kilise Mimarisi.

Zenonopolis, antik Isauria bölgesinde, Göksu (Kalykadnos) Vadisi'ne yakın bir konumda, bugünkü Küçükusu Vadisi içinde yer almaktadır. Karaman'ın Başyayla İlçesi'ne bağlı Büyükkarapınar Köyü'ndeki kalıntılar antik Zenonopolis'le özdeş kabul edilmektedir. "Zenonopolis" ya da bazı kayıtlarda geçtiği biçimiyle "Zenopolis" sözcükleri dönüşüme uğrayarak "İznebol" söyleyişini almıştır; ancak Büyükkarapınar'ın komşusu İznebol'un resmi adı bugün Elmayurdu'dur. Yerleşmenin ilk adı ise

Rusumblada'dır; İmparator Zeno'nun doğum yeri olması nedeniyle daha sonra onun adı verilerek onurlandırılmıştır. Zeno, sorunlu iktidar süreci içinde başkentten doğduğu bölgeye dönmek durumunda kalmış, burada askeri gücünü tazeleyerek, "Azize Tekla'nın yol göstermesiyle" iktidarını yeniden kurmuştur; yerleşmenin araştırma tarihi George Bean'ın ziyaretiyle sınırlıdır (Saner 2004). İTÜ Mimarlık Tarihi Programı insiyatifiyle gerçekleşen ve 2008-2009 yıllarındaki iki seferle sınırlı tutulan yüzey araştırmaları ve belgeleme çalışmalarında verimli sonuçlar elde edilmiş, arkeoloji, sanat ve mimarlık tarihi çevrelerinin tanımadığı yeni tespitler ortaya koyulabilmiştir (Saner 2010a)¹. Zenonopolis kalıntılarını dört başlık altında ele almak mümkündür: Köy evlerinin inşaatında kullanılmış olan, antik bir yerleşmenin varlığına işaret eden devşirme parçalar grubu, nekropol alanı, köyün yaylasında karşılaşılan kilise kalıntısı ve yayladan da daha yüksek konumda, Gölpınar Dağı'nın güneye ve doğuya, Küçükusu Vadisi'ne açılan kesiminde konumlanmış tahkimat. Devşirme elemanlar ölçekli fotoğraflarla belgelenebilmiştir; çizim ve karşılaştırmalı incelemeleri sürmektedir (Res. 1). Büyükkarapınar Köyü'nün kuzeyindeki yamaçta uzanan nekropol alanı, kayaya oyulmuş lahitler grubuyla tanımlanabilmektedir (Res. 2). Lahitlerin bazılarının kapakları çevrede de tespit edilmiş, bir kenarında deliklerin bulunduğu kapakların varlığıyla lahitler dışında da ölü gömme biçimlerinin olduğu anlaşılmıştır. Nekropoldeki kayaya oyma mezarların tümü mimari belgelemeyle tespit edilmiştir; çizimlerin nihai hali üzerinde çalışılmaktadır. Dağ üzerindeki tahkimat ise yaklaşık 90 m'lik uzunca bir duvarla mimari ifadesini bulmaktadır (Res. 3-4). Her iki uçta ve ortada birer kule, tahkimat mimarisinin başlıca öğeleridir. Nitelikli bir taş işçiliği gözlenmektedir. Dikdörtgen blokların üzerinde antik taş işçiliğinden bilinen ince tarak izleri ve *anathyrosis* uygulaması görülebilmektedir².

Res. 1: Büyükkarapınar, köy evinin duvarında kullanılmış devşirme sütun başlığı.

Res. 2: Zenonopolis, nekropolden kayaya oyma iki lahit örneđi.

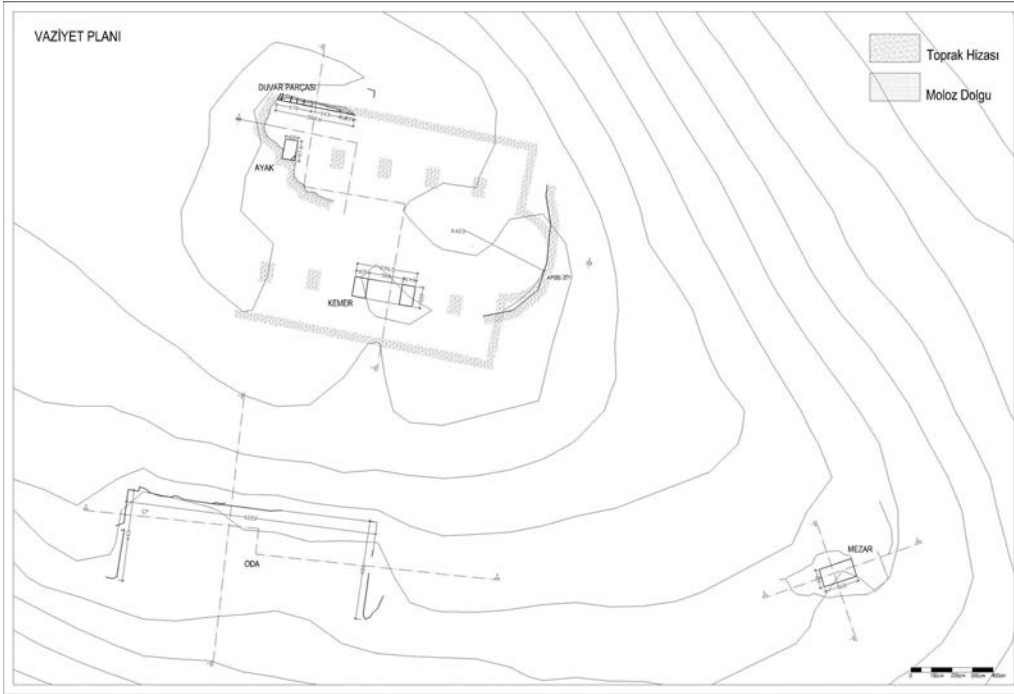

Res. 3: Zenonopolis'in kuzeybatısındaki dağ tahkimatı.

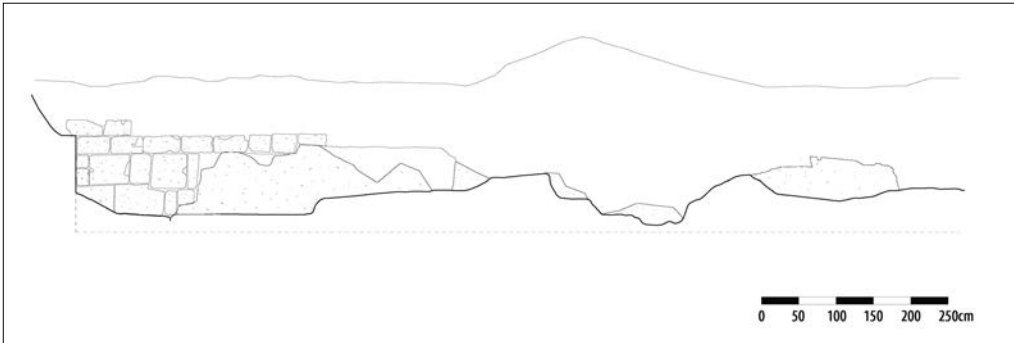

Res. 4: Zenonopolis'in kuzeybatısındaki dağ tahkimatında duvar hattı.

Yaylada konumlanan kilise kalıntısı bu kısa yazının esas öznesidir. Zenonopolis Kilisesi ile ilgili ilk bilgiler yukarıda gönderme yapılan kaynaklarda verilmiş, çalışmalar ayrıca popüler/bilimsel bir dille de aktarılmıştır (Saner 2010b). Ancak burada ilk kez kilise odak konu olarak alınmakta, plan ve kesit krokileri yayımlanmakta, mimari özellikleri önplana çıkarılmaktadır. Kalıntı durumu çok kötü olmakla birlikte yapının bazilikal planı, kısmen sınırları ve bazı dekorasyon öğeleri genel bilgiler verebilmekte, mimari analiz ve karşılaştırmalara olanak sunmaktadır. Kilise tek başına durmamaktadır; güneyinde kayaya oyulmuş geniş bir mekan, güneydoğusunda yine kayaya oyulmuş bir mezar birimiyle bir topluluk oluşturmaktadır (Res. 5). Kilise de kısmen kayaya oyulmuş, kısmen örgüyle beslenmiş bir inşaat sergilemektedir. Kuzey duvarında bu özellik açık biçimde izlenebilmektedir (Res. 6). 2008 yılındaki belgelemenin ardından gerçekleşen yasadışı kazıda, çeşitli tahribat ve kayıpların yanında, batı duvarının kuzey duvarıyla birleştiği kısa bir parça ortaya çıkmış ve yapının bu yöndeki sınırlarıyla ilgili bilgi sağlamıştır (Res. 7-8). Aynı kazıda kuzeydeki taşıyıcı sırasının batıdaki ilk ayağı yerinden oynatılmış ve kaybedilmiştir. Bu ayak 2008 çalışmasında belgelenmiştir. Orta nef açıklığının

Res. 5: Zenonopolis Kilisesi, plan restitüsyonu.

Res. 6: Zenonopolis Kilisesi, doğu-batı doğrultusunda geçen kesit, kuzeye bakış.

Res. 7: Zenonopolis Kilisesi, yasadışı kazıyla ortaya çıkan, kısmen kayaya oyulmuş kısmen örgüyle tamamlanmış batı duvarı.

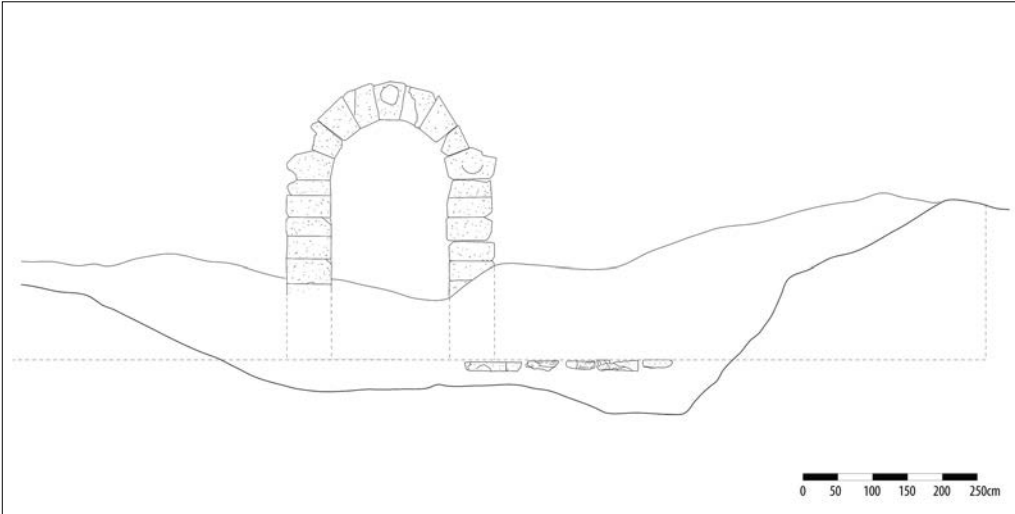
Res. 8: Zenonopolis Kilisesi, kuzey-güney doğrultusunda geçen kesit, batıya bakış.

boyutlarını, artık yerinde durmayan bu ayak ile güneydeki sıranın birbirine kemerle bağlı halde duran iki ayağı göstermektedir. Kilisenin nispeten sağlam duran tek parçası ayakların taşıdığı bu kemerdir (Res. 9). Yasadışı kazı bu kemerli birime de yaklaşmış, hemen önünde derine inilmiş, ancak yıkıcı zarar verilmemiştir. Ayaklar 1 x 0,6/0,65 m ölçülerinde, kemer açıklığı 1,68 m'dir. Mekanın toplam genişliği ise 10,44 m'dir. Orta nefin genişliği 5 m'ye yakındır; kuzeyde (tahrip edilmiş olan) ayak ile kuzey duvarı arasındaki mesafe de oldukça dar yan neflerin açıklığını 1,78 m olarak vermektedir. Bazilikal plan bu şekilde somutluk kazanmaktadır. Doğudaki sınır, yani apsisin yeri ve buna bağlı olarak nefleri ayıran ayak sırasının uzunluğu ise bilinmemektedir. Yapının doğusunda, dolgu zeminin belirgin bir yükselti halinde öne çıkması, devamında topografik durumun bir sınır oluşturması, apsisin bu yükseltinin bulunduğu yerde olabileceği düşüncesini uyandırmıştır. Apsisin,

Res. 9: Zenonopolis Kilisesi, güneydeki ayak sırasının sağlam kalan tek birimi (güneyden bakış).

bir sırada toplam beş serbest ayağı öngören ilk restitüsyon önerisindeki yeri bu çıkış noktasına dayanmaktadır. Planın birer ayakla doğuya doğru bir birim daha uzamış olması ihtimal dahilindedir. Yukarıda sözü edilen ve bir iş makinesiyle gerçekleştirildiği anlaşılan yasadışı kazı, altında apsisin bulunabileceği yükseltiyi de tahrip ederek zemini doğuya doğru sürmüştür. Derin ve tahrip edici bu kazı aynı zamanda zemine ait taş kaplama levhalarını ortaya çıkarmış, ayaklar ve kemerin belirlediği birimin yüksekliği üzerine bilgi getirmiştir (Res. 10). Buna göre levhalarla kaplı zemin seviyesinden kemer açıklığının üst hizasında kadar 3,5 m'lik bir yükseklik söz konusudur.

Res. 10: Zenonopolis Kilisesi, doğu-batı doğrultusunda geçen kesit, güneye bakış. Zeminde kaplama levhaları görülmektedir.

Res. 11: Zenonopolis Kilisesi, taştan işlenmiş çatı kiremitlerinden örnekler.

Yüzeyde ayrıca çok sayıda taştan çatı kiremiti (*imbrex* ve *tegula*) görülmektedir (Res. 11). Sonbahar ortalarından ilkbahara kadar karla örtülü rüzgarlı bir mevkide kiremitler ağırlıklarıyla çatıya sağlamlık katmış ve binanın zarar görmesini engellemiş olmalıdır.

Zenonopolis'te "Aziz Sokrates"e adanmış özel bir kutsal yapının varlığı, burada bulunan bir yazıttan yola çıkılarak yazıtbilimcileri uzun süre meşgul etmiştir (Saner 2004: 190-193). Zenonopolis yazıtı 20. yüzyılın başlarında İstanbul'dan, o dönemde Almanya'nın, bugün (2016) Polonya'nın yönetimi içindeki Braunsberg'e (Braniewo) götürülmüş, köklü bir eğitim kurumu olan Lyceum Hosianum'un koleksiyonuna katılmıştır. Bir su yolunun (*hydragogion*) yenilenmesini konu alan yazıttaki bazı ayrıntıların (ve sözcüklerin) sütunlu bir mimariye işaret ettiği kabul edilmiş, bir *atrium*'un olası varlığı bu kentte bir Aziz Sokrates Kilisesi'nin yer aldığı düşüncesini uyandırmıştır. Büyükkarapınar Köyü'nün yaylasındaki kilise kalıntısı, yapının özel konumu ve içeriği, nitelikli inşaatı ve mimari öğelerinin özellikleriyle araştırmacılar tarafından bir gün yerinin tespit edilebilmesi hayal edilen Aziz Sokrates Kilisesi olarak değerlendirilmeye adaydır. Yazıt 488 yılına tarihlenmektedir.

Bu bağlamda yapının inşaat özellikleri ile kalıntı alanında bulunan mimari bezemeye ilişkin bazı ayrıntılar, bir yandan 5. yüzyılın genel özellikleriyle uyum içinde görülmekte, diğer yandan coğrafi ve tarihsel yakınlığın ilk akla getirdiği Alahan yapılar topluluğunun mimarisıyla belirgin ortaklıklar taşımaktadır. Kilisenin batı ve kuzey duvarları, sınırları önce mevcut kaya kütesinin biçimlendirilmesiyle elde edilen bir çerçeveye oturmaktadır. Kuzey duvarında zeminden en azından 1-1,5 m kadar yükselen kayaya oyma duvar başlangıçları görülebilmektedir. Sürekli yatay bir hattı izlemeyen, kayanın biçimlenmesiyle kazanılmış duvar, bazıları büyük, bazıları daha küçük bloklarla tamamlanarak yükseltilmiştir. Bu tür duvar inşaatını

benzer görüntüler içinde Alahan'daki yapılarda izlemek mümkündür. Hem kayanın mimariye katılarak kullanılması, hem de kayaları tamamlayan blokların boyutları ve yüzeylerindeki taş işçiliği izleri ortak görüntüye katılan unsurlardır. Mimari dekorasyon öğeleri arasında belirgin bir benzerliği, geniş bir 'S' profil gösteren korniş blokları sunmaktadır (Res. 12-13). Bu blokların tasarımındaki ortak biçimsel yön, geniş ve yüksek *kyma* profilinin başlangıçta blokun alt yüzey çizgisine yaklaşılarak inmesi, daha sonra kavislenerek yükselmesidir. Diğer bir ifadeyle 'S' biçimi, önce aşağıya doğru eğim gösteren hacimli bir karın kısmıyla başlamaktadır. Bu çok belirgin ortaklığın yanında, Zenonopolis Kilisesi'nin çok aşınmış ayak profili ile yasadışı kazının ortaya çıkardığı, kilisenin doğusunda aşağıya itilmiş konumda karşılaşılan bir başlığın profili de Alahan'da bulunan profilli düzenlemelere yakın bir görüntü içermektedir (Res. 14-16). Ortaklıklara korkuluk levhaları da katılmaktadır (Res. 17). Zenonopolis Kilisesi'nin kalıntı alanında bulunan levha parçalarının sayısı ve korunma durumu zayıftır; ancak yine de Alahan'dan gösterilebilecek bazı örnekler ilk bakışta işçilik ve belki motif ortaklığını ortaya koyacaktır. Bunlardan biri Alahan'da, bazilikada bulunmuş olan levhaya ait parçalar (Res. 18), diğeri de *cancellus* levhası olarak sunulan ve tamamlanmış bir çizimiyle temsil edilen ayırıcı öğedir (Res. 19). Özellikle bu levhada haç motifini saran çelengin levhanın profilli

Res. 12: Zenonopolis Kilisesi, kornişe ait profilli parça.

Res. 13: Alahan, kornişe ait profilli parça.

Res. 14: Zenonopolis Kilisesi, ayak başlığı profili.

Res. 15: Zenonopolis Kilisesi, yasadışı kazının ortaya çıkardığı ayak başlığı.

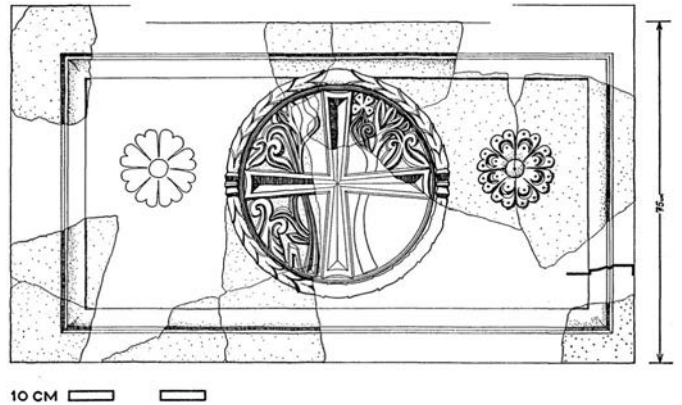
Res. 16: Alahan, profilli başlık.

Res. 17: Zenonopolis Kilisesi, korkuluk levhası parçaları.

Res. 18: Alahan, korkuluk levhası parçaları (Gough 1968: figs 11-12).

Res. 19: Alahan, *cancellus* levhası (Gough 1963: fig. 3).

çerçevesine yaklaştığı kısmı Zenonopolis'teki levhanın durumunu hatırlatmaktadır. Alahan'da Batı Kilisesi 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir (Gough 1968: 456-461). En azından o yapı ile Zenonopolis Kilisesi'nin tarihi birbirine çok yakındır. Zenonopolis yazıtının yorumlanmasıyla edinilen 488 tarihi bir onarımdan söz ettiği için kilisenin bu tarihten bir süre önce inşa edilmiş olduğunu düşünmek gerekir.

Isauria ve Dağlık Kilikia'nın anıtsal kiliselerinin uzun bir araştırma tarihi vardır. Plan, teknik ve dekorasyon öğeleri birçok değerlendirmeye konu olmuştur. Alahan Manastırı kiliseleri, Dağ Pazarı Kilisesi, Ayatekla'daki ("Meryemlik") Kubbeli Kilise ve pek çok başkası ayrıntılı araştırmalara konu olmaktadır. Bölgenin anıtsal kilise yapılarının mimarisi başkent-taşra üslubu bağlamında da özel önem kazanmaktadır. Aynı araştırmalar çerçevesinde İmparator Zeno'nun, etki alanı içindeki bölgede kilise inşaatlarını desteklediği ya da bunun hacminin ne olduğu da tartışılan bir sorundur. Zenonopolis Kilisesi, teşhis ya da yakıştırma doğruysa Aziz Sokrates Kilisesi de, Zeno'nun inşaat etkinlikleri tartışmalarında yer bulmaktadır. Yukarıda sözü edilen yazıtta Zeno'nun kardeşi Konsül Flavius Longinus'un adının anılması, imparator ile kardeşinin, doğdukları kente bir kutsal mekan armağan etmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Kilisenin zayıf kalıntıları ve yüzey buluntuları daha ayrıntılı teknik ve üslup karşılaştırmalarıyla değerlendirilmelidir. Bu şekilde mimarisini çeşitli özellikleriyle canlandırmak, mimarlık tarihi içindeki yerine yerleştirmek mümkün olacak, ayrıca İmparator Zeno'nun kişiliği etrafında tarihsel olaylarla örülü bir zemine yerleşebilecektir.

NOTLAR

1. Zenonopolis yüzey araştırması T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izin ve desteğiyle gerçekleştirilmiştir. İTÜ Bilimsel Araştırma ve Geliştirme Destekleme Programı Projeleri kapsamında 2009 tarihli ve 32775 sayılı proje çerçevesinde desteklenmiştir. Arazi çalışmaları, Genel Müdürlük temsilcileri Alime Çankaya ile Cihat Çakır'ın katılımlarıyla gerçekleşmiş, İrem Verdön, Umut Almaç ve Kıvanç Başak, ölçüm ve çizim çalışmalarını yürütmüşlerdir.
2. Konumu, planlaması ve iyi taş işçiliğiyle dikkat çeken bu mimari, 06-07.12.2014 tarihinde gerçekleşen 9. Uluslararası ANAMED Yıllık Sempozyumu'nda "Description of the Mountain Fortress near Zenonopolis – Isauria" başlığı altında, Dr. Batu Bayülgen'in katkısıyla, ana hatlarıyla ve bölgedeki bazı tarihsel askeri olaylarla ilişkilendirilerek tanıtılmıştır. Yayın basım aşamasındadır.

KAYNAKÇA

- Saner, T. 2004. "Zeno, Zenonopolis ve Aziz Sokrates Kilisesi", *Sanat Tarihi Defterleri* 8 (Metin Ahunbay'a Armağan): 185-205.
- Saner, T. 2010a. "Büyükkarapınar (Zenonopolis-Isauria) Çalışmaları 2008-2009", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 28/2: 107-114.
- Saner, T. 2010b. "İmparator Zeno'nun Köyü Büyükkarapınar (Zenonopolis) ve Aziz Sokrates Kilisesi", *Toplumsal Tarih* 193: 44-47.
- Gough, M. 1963. "Excavations at Alahan Monastery: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* 13: 105-115.
- Gough, M. 1968. "Alahan Monastery: A Masterpiece of Early Christian Architecture", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series 26/10: 455-464.